

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10858875>

O‘ZBEK XALQ TIRNAMA-MIZROBLI CHOLG‘ULARIDA APPLIKATURA VA POZITSİYALAR

Nizamova Xotira Haydarovna

Guliston davlat universiteti

“An’anaviy xonandalik va cholg‘u ijrochiligi kafedrası”

Applikatura¹ – bu, jonli ijroing asosiy vositalardan biridir. Qulay applikatorani tanlash ijroning ifodali tomonini boyitadi va asbobning texnik imkoniyatlarini to‘liqroq ochib berishga imkon beradi. **Ratsional** (oqilona qo‘yilgan) barmoqlar "ritm, tovush dinamikasi va jumla talablariga"² bo‘ysunadi. Ijro sifati ko‘p jihatdan oqilona qo‘yilgan barmoqlardan foydalanishga bog‘liq. Barmoqlarni to‘g‘ri tanlash, I. Yampolskiyning fikricha, «musiqiy mantiq qonunlariga bo‘ysingan ob’ektiv qoidalarga asoslanadi»³.

Ushbu qonunlarning nazariy qoidalari barqaror, ammo amaliy jihatlari esa - individual xususiyatlarga bog‘liq. Individual xususiyatlar deb, o‘zaro bog‘liq elementlarni tushunishimiz mumkin, ya’ni: ijrochining jismoniy imkoniyatlari (qo‘l tuzilishi); cholg‘uning tuzilishi (menzurasi, sozlanishi, diapazoni); tovush hosil qilish uslubi.

Ushbu ko‘rsatilgan elementlardan tashqari, oqilona qo‘yilgan barmoqlar ijrochining talqini bilan ham bog‘liq.¹

Barmoqlarni to‘g‘ri qo‘yish usullarini o‘zlashtirishda musiqa asarining fakturasi va bezaklari ham alohida o‘rin tutadi. Qolaversa, barmoqlarning muhim jihatlarni

¹ Applikatura - cholg‘u asboblarni chalishda barmoqlarning joylashishi va almashinish tartibi, shuningdek, bu usulning notada belgilanishi. Qarang: Музыкальная энциклопедия. Т.1.М.,1973, 178 bet.

² I. Yampolskiy – «Основы скрипичной аппликатуры» М. 1977. 4 bet.

³ Shu joyda 34 bet.

⁴ I. Yampolskiy – «Основы скрипичной аппликатуры» М. 1977. 6 bet.

qayd etib, L.Motsart shunday degan ekan: “Barmoqlarni oqilona qo‘llashni oqalaydigan uchta sabab bor: zaruriyat, qulaylik va bezak”⁴.

O‘zbek xalq musiqasi bir ovozli bo‘lgani uchun uning tirnama va mizrobli cholg‘u asboblari ijro etilishi bir yoki ikkita yuqori tor bilan chegaralangan. Qolgan torlar - tanburda II, III, IV, ruboblarda III - vaqti-vaqti bilan qo‘llanilgan va ular asosan **jarangdorlik** uchun edi. Ushbu cholg‘ularni chalishda esa - ikkita, kamroq uchta, barmoqlardan foydalanilgan (1-2, 1-3, 1-2-3). Bunday barmoqlarni tanlash asosida, xalq ijrochiligi tamoyillariga asoslangan milliy bezak ijro usuli yotadi. Boshqa ifoda vositalari singari, barmoqlardan oqilona foydalanish ham rivojlangan va o‘zgarib borgan. Cholg‘ularni qayta ishlashdan so‘ng - xromatik tovushqatorning keng joriy etilishi oqibatida, yuqori registrlardan foydalanish va b. - asboblarning ishlash imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Xalq cholg‘ularida chalayotgan zamonaviy sozandalarni o‘tmishning eng ko‘zga ko‘ringan va ilg‘or ustalarining oqilona qo‘ygan barmoqlari ham qanoatlantira olmas edi. Ko‘p ovozli musiqa ijrosiga qo‘yilayotgan yangi talablar, xorijiy, rus, o‘zbek kompozitorlari asarlarini ijro etish uchun sozandalar oldiga murakkab ijro vazifalarini qo‘ydi. Ularning yechimi yanada rivojlangan, to‘g‘ri qo‘yilgan barmoqlar (applikatura) ijro usulini talab qildi. M.Ashrafiy nomidagi Toshkent davlat konservatoriyasining xalq cholg‘ulari ijrochiligi kafedrasida o‘qituvchilari o‘zbek xalq tirnama-mizrobli cholg‘ularda barmoqlarni oqilona, to‘g‘ri qo‘yib chalish tamoyillarini shakllantirar ekan, sovet ijrochilik maktablari tajribasiga tayandilar. Ular barcha torlardan foydalanib, to‘rtta barmoqni qo‘llagan holda yangi applikatura usullarini ishlab chiqdilar (kvarta yoki tersiya intervallarini qamrab olish barmoqlariga asoslangan). Bunday hollarda, cholg‘ularning (menzura) o‘lchov uzunligi hisobga olingan.

Tirnama-mizrobli cholg‘u asboblari chalishda o‘ziga xos jihatlarning yangi tamoyillariga to‘xtalib o‘tamiz.

Barmoqlarni to‘g‘ri taqsimlash va dasta (grif) dan oqilona foydalanish uchun tirnama-mizrobli cholg‘u asboblarning butun tovushqatori pozitsiyalarga¹ bo‘linadi.

Pozitsiyalar jadvali.

I. Kwartani qamrab olish pozitsiyalari.

Sozlanishi **Rubob prima**

Pozitsiyalardagi barmoqlar holati.

Dutor prima

Pozitsiyalardagi barmoqlar holati.

II. Tersiyani qamrab olish pozitsiyalari.

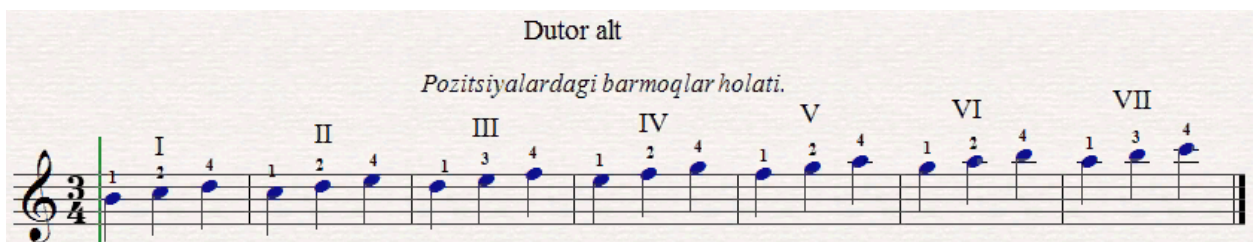
2

Qashqar rubob

Pozitsiyalardagi barmoqlar holati.

¹ Pozitsiya; holat - chap qo'l va barmoqlarning musiqa asbobining dastasi va pardalardagi holati.

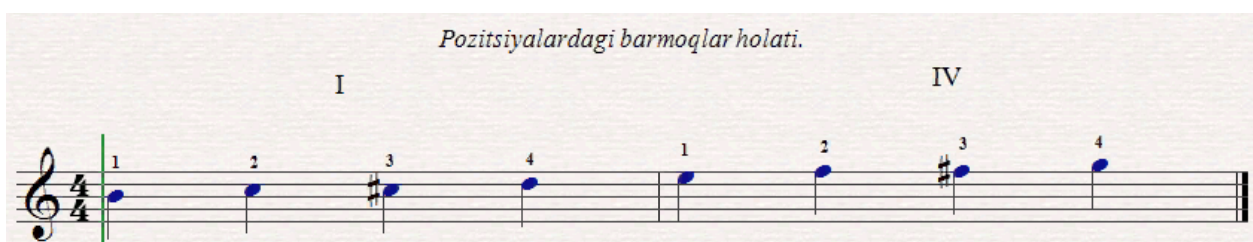
² Rubob, dutor va tanburlarning dastalari birinchi tordagi pozitsiyalarga bo'linishi berildi. Qolgan torlar (II, III, IV) birinchisiga nisbatan pozitsiyalarga bo'linadi.

Ikkinchi pozitsiyalar jadvalidan ko‘rinib turibdiki, Qashqar, afg‘on ruboblari, tanbur, alt, bas dutorlaridagi barmoqlarning pozitsiya boyicha joylashuvi kichik va katta tersiyalarni qamrab oladi. Demak, bu cholg‘ularni chalish amaliyotida barmoqlarni dastaga ikki xil: tor va keng joylashtirish mumkin.

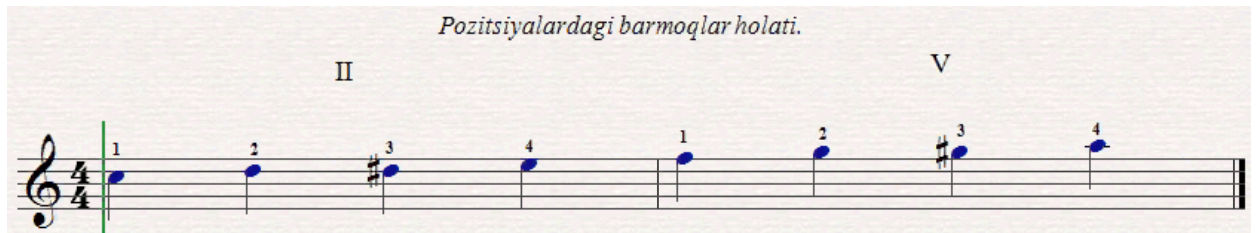
Barmoqlarimiz tor joylashganda qo‘shni barmoqlar bilan oradagi tovush masofasi (interval) yarim tonga teng bo‘ladi.

Barmoqlarning tor joylashuvi.

Barmoqlarning keng joylashuvi birinchi va ikkinchi barmoqlar orasidagi masofani kengaytirish orqali hosil bo‘ladi, ular bilan butun ton olinadi, qo‘shni barmoqlar esa (2-3, 3-4) hali ham yarim tonga erishadi, ya’ni ular tor joylashuvda qoladilar.

Barmoqlarning keng joylashuvi.

Pozitsiyalarda ijro qilish boshlang‘ich mashg‘ulotlarda yordamchi vosita sifatida o‘quvchiga cholg‘u dastasini va oqilona qo‘yilgan barmoqlarning ayrim turlarini o‘zlashtirishga yordam beradi. Biroq, ijroni qat‘iy pozitsiyalar bo‘yicha keng qo‘llash maqsadga muvofiq emas. Ijro amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, ko‘pincha ongli ravishda qulay pozitsiyali barmoqlardan chetga chiqishga va agar bu badiiy vazifalarni bajarishga yordam bersa, yanada qiyinrog‘ini tanlashshga to‘g‘ri keladi. “Bunday hollarda, – deb ta’kidlaydi I. Yampolskiy, – umumiy qabul qilingan pozitsiya qoidalari nuqtai nazaridan qo‘lning o‘zi aslida qaysi pozitsiyada ekanligini aniqlashning imkoni bo‘lmasligi mumkin... Bundan kelib chiqqan holda, pozitsiyani faqat barmoqlar faoliyatining vaqtinchalik boshlang‘ich nuqtasi sifatida ko‘rib chiqib, har safar muayyan musiqiy ijro vazifasi talablariga muvofiq o‘zgartirish kerak bo‘ladi.¹

Chap qo‘l texnikasi asosan pozitsiyadan pozitsiyaga o‘tish texnikasi sifatida qaraladi. O‘zbek xalq tirnama-mizrobli cholg‘u asboblardagi zamonaviy ijroda pozitsiya o‘zgarishining ikki turi: yuqoriga ko‘tarilish va pasayish ketma-ketligida farqlanadi. Ushbu turlarning har birida pozitsiyalarni o‘zgartirishning turli usullari qo‘llaniladi, bu esa oqilona barmoqlarni tanlashga yordam beradi.

Ruboblar, dutorlar va tanburlar ijrosida pozitsiyalar almashishning olti usuli qo‘llaniladi:

1. Bir pozitsiyadan ikkinchisiga pog‘onama-pog‘ona yoki ketma-ket o‘tish, bunda barmoqlar navbatma-navbat harakatlanadi va pozitsiya o‘zgarishi ketma-ketlikda sodir bo‘ladi. Tor (sim) bo‘ylab yuqoriga harakatlanayotganda birinchi barmoq - to‘rtinchi barmoq bilan, pastga yo‘nalishda esa, to‘rtinchi barmoq - birinchi barmoqni almashtiradi. Bu usul xromatik passajlar yoki pog‘onama-pog‘ona gammasifat harakatlarni ijro qilishda kengroq qo‘llaniladi:

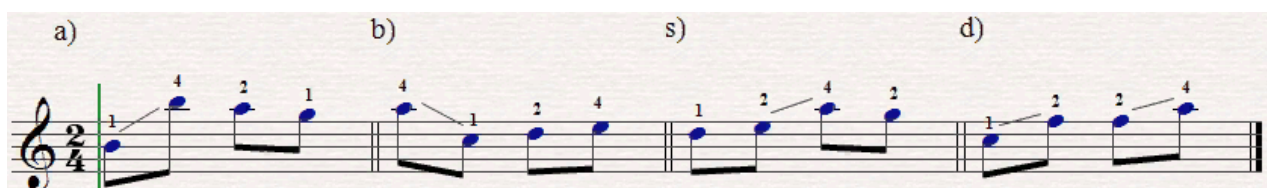
3

2. Bir barmoqni siljitish:

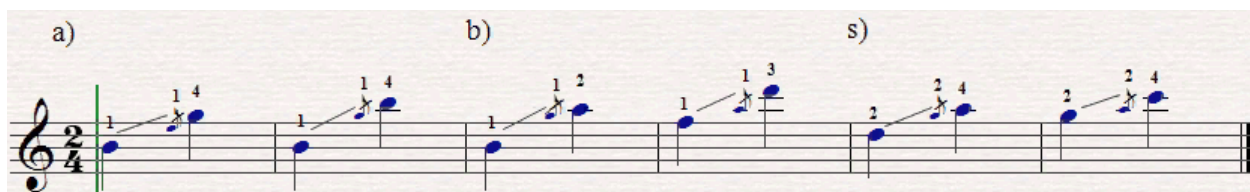
3. Barmoqni siljitish va keyin boshqa torga o‘tish (ustidagi tor yoki ostidagi tor):

¹ I. Yampolskiy – «Основы скрипичной аппликатуры» М. 1977. 54 бет.

Pozitsiyalarni o'zgartirganda, bir pardadan ikkinchisiga silliq o'tishni hisobga olish kerak, shuningdek, kerakli holatga o'tishda torga bosimni yumshatish kerak bo'ladi. Pedagogik amaliyot shuni ko'rsatdiki, yuqoriga yo'nalishda siljiyotgan barmoq, barmoqlarning pozitsiya masofasiga mos keladigan oraliqda to'xtashi kerak. Masalan, kichik yoki katta tersiya oralig'i bo'yicha; birinchi barmoqni siljitib keyin to'rtinchi barmoqni torga qo'yish uchun - qashqar, afg'on ruboblari va alt, bas dutorlarini chalayotganda, yoki rubob prima va dutor primalarni chalayotganda - kvarta yoki kvinta oraliqda; birinchi barmoqni siljitib, keyin ikkinchi yoki uchinchi barmoqni qo'yganimizda - sekunda, tersiya va kvarta oraliqlarda va hokazo.

Amaliy jiatdan bunday siljitish turlari ham uchrab turadi.

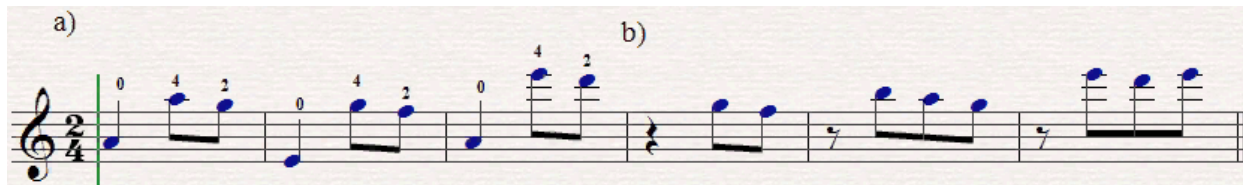

Pastga qarab harakat qilishda ham xuddi shu usullar qo'llaniladi. Uchinchi uslub bo'yicha pozitsiyalar o'zgarganda qo'shni barmoqlar bilan o'zaro almashtirish (1-2, 2-3, 3-2, 2-1) va qo'shni bo'lmagan barmoqlarni esa quyidagicha (1-4, 1-3, 2-4, 4-1, 3-1, 4-2) almashtirish mumkin..

4. Bir barmoqning ikkinchi barmoq bilan siqib chiqarilishi (yuqoriga ko'tarilish yoki pasayish ketma-ketligida):

5. Pauza yoki ochiq tor jaranglayotganda qo‘lni harakatlantirish:

Ushbu usuldan foydalangan holda, ijrochi qo‘lning holatini sezilmas tarzda o‘zgartirishi va shu bilan qo‘lning odatiy harakati paytida hosil bo‘ladigan ortiqcha ohanglardan qochish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

6. Bir xil balandlikdagi tovushlarning pozitsiyalarini o‘zgartirish. Tirnama-va mizrobli cholg‘u asboblarini chalayotganda bu usul faqat “*kantilena*” xarakteridagi asarlarda, tremolo usulida qo‘llaniladi. Ushbu uslub ritmik turg‘unlikni ta’kidlaydi va tovushga aniqlik beradi:

kuzgi qo'shiq

Andante *dolorozo el molto cantabile* P. Chaykovskiy

O‘zbek xalq tirnama-mizrobli cholg‘u asboblarida oqilona barmoqlar (applikatura) ni almashtirib chalish tamoyillarining o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ularni chalishda barmoqlarning holati va almashuvi bilan bir qatorda ularning har xil passajlari, akkordlari va bezak usullariga qarab, turli harakatlari ham hisobga olinadi:

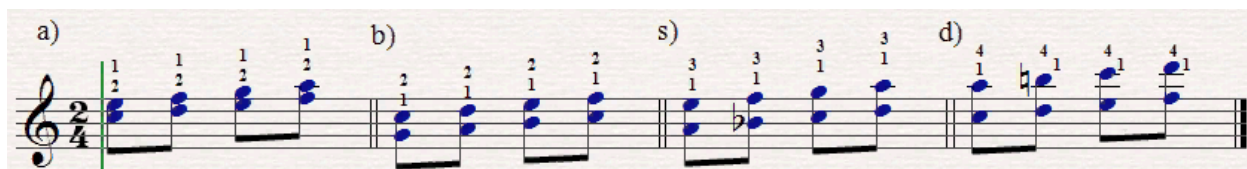
1. Cholg‘u dastasi bo‘ylab barmoqlar (birdaniga bir, ikki yoki uchta) ning siljish harakati. Undan asosan glissando usulini yuqoriga va pastga siljish yo‘nalishlarini bajarishda qo‘llanadi. Bu vaziyatda barmoqlar torlardan uzilmaydi:

2. Ikkita torda bir vaqtning o'zida barmoqlarning akkord va qo'sh notalar birikmasida harakatlanishi. Menzura⁴, sozlash, shuningdek, tirnama-mizrobli cholg'ularning torlari soniga qarab, nomdosh intervallar va akkordlarni bajarishda qo'shni torlarda barmoqlarning harakati turli xil bo'lishi mumkin²:

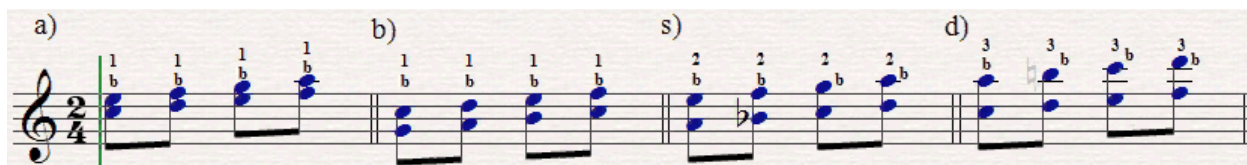
a) Interval bo'yicha barmoqlarning parallel harakatlanishi:

Qashqar va avg'on ruboblari:

⁴Prima va alt dutorlari:

5

Rubob prima:

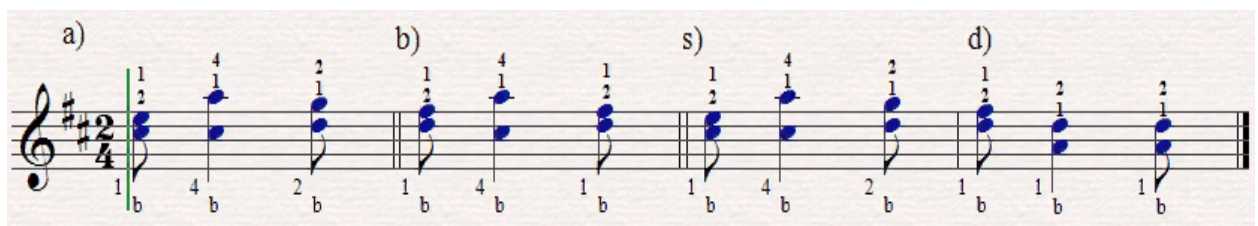
⁴ Mensura - lot.dan. o'Ichov. Musiqa asboblaridagi tovush manbalarining o'Ichov qiymatlarini aniqlash uchun hisoblash ma'lumotlari. Musiqa ensiklopediyasiga qarang. T. Sh. M., 1976 yil, bet. 544.

⁵ Pozitsiya - chap qo'l va barmoqlarning musiqa asbobining dastasidagi holati.

Dutor bas:

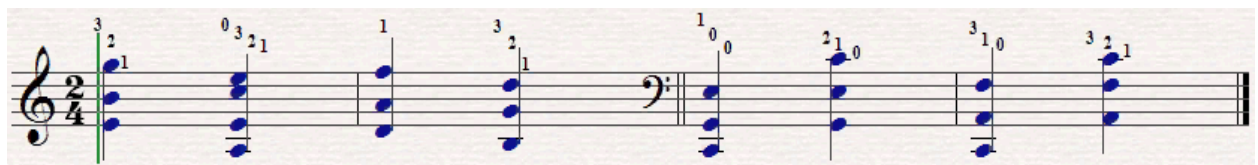
b) Turli xil intervallar birikmasida barmoqlar harakati: qashqar, avg'on ruboblari, prima va alt dutorlari

Rubob prima va dutor bas

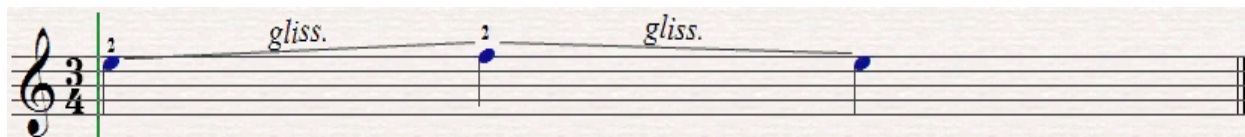

c) Akkordlar birikmasidagi barmoq harakatlari: rubob prima, dutor bas

3. Barmoqlarning cholg'u dastasida torni ko'ndalang tortish harakati.

Yarimton ichida glissandoga o'xshash "kashish"¹ bezak usulini bajarishda ishlatiladi. Tovush chiqarilgan pardadan torni tortib ijro qilinadi. Bu usul qashqar, afg'on ruboblari, shuningdek, prima, alt va bas dutorlariga xosdir.

4. Bir barmoqni qo'shni torga yoki tor ustidan uchinchi torga tashlash;

Yuqorida aytilganlarga asosan, bilim va pozitsiyani o'zgartirishdan to'g'ri foydalanish, shuningdek, oqilona barmoqlardan foydalanish, tirnama-mizrobli cholg'ularida professional ijro mahoratini shakllantirish va musiqa asarini yanada to'g'ri talqin qilishga yordam berishini tekshirish qiyin emas.

1Kashish usuli haqida qarang: S. O. Taxalov, o'zbek an'anaviy musiqasi bezaklarini tizimlashtirish. – Kitobda: Вопросы музыковедения Узбекистана. Тошкент, 1982 г.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. F. N. Vasilyev - O'zbek xalq cholg'ularida o'qitish uslubiyoti va ijrochilik. G'. G'ulom nomidagi nashriyot. Toshkent 1987 y.
2. S. O. Taxalov, o'zbek an'anaviy musiqasi bezaklarini tizimlashtirish. – Kitobda: Вопросы музыковедения Узбекистана. Тошкент, 1982 г.
3. Musiqa entsiklopediyasi. T. Sh. M., 1976 yil.
4. I. Yampolskiy – «Основы скрипичной аппликатуры» М. 1977 yil.